

ШЛЯХИ І ТЕРНІ РОСІЙСЬКОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Досталь М.Ю. Как Феникс из пепла...: (Отечественное славяноведение в период Второй мировой войны и в первые послевоенные годы). – М.:

Индрик, 2009. – 464 с.

Вивчати досвід наших попередників у науці і легко і важко водночас. Легко тому, що нині покращився доступ до потрібної інформації; вчений „всеозброєний” не лише більш досконалішими і зручними дослідницькими технологіями, але, як ведеться, йому краще видно з висоти часу. А важче тому, що на дослідника історії науки чатує чимало „підводних рифів”: можна обмежитись сухим академічним аналізом концепцій і наукових поглядів, або ж навпаки, загубитись в біографічних деталях. Значною може бути також амплітуда оцінок досягнень наших попередників: від панегірику до заперечення цінності їх праць. „Золота середина” наврод чи може бути видна одразу ж у подібних випадках неозброєним оком.

Але ж відповідальність історіографа величезна, адже його дисципліна виконує не лише наукові, пізнавальні функції, але й дещо ширші – соціокультурні [1]. Криза історичної науки, про котру до нещодавнього так багато говорилось, передбачала зміну парадигм, епістемологічних підходів історичного пізнання з врахуванням здобутого досвіду (як позитивного, так і негативного), напрацювань попередників, тенденцій розвитку світової історіографії протягом кількох останніх десятиліть. Серед інших виходів з кризи передбачалось подолання „догматизму” радянської марксистської історіографії, котре нерідко зводилось до бездумного заперечення цінності її багажу. Не відносячи себе ні до адвокатів, ні до прокурорів по відношенню до радянської історіографії (за словами відомого російського медієвіста П.Ю.Уварова *її є за що захищати і, звичайно, є за що звинувачувати* [2]), нам би хотілося зазначити інше. В Росії, за висновком Б.Г.Могильницького руйнується один з центральних постулатів бінарної культурної системи, яка утверджує радикальний розрив з минулим як норму руху історії взагалі. В суспільстві проростає усвідомлення зв'язку часу і впливаюче звідси розуміння історичної спадковості в долях країни [3]. Це має найбезпосередній вплив на спрямованість історіографічних студій в РФ. Не складає в цьому відношенні принципової відмінності й ситуація в українській історичній науці. Час простого нагромадження знань, а з ним і час написання „авантюрних романів” замість аналітичних праць, закінчився, як було констатовано ще у 2002 р. на I Всеукраїнській нараді деканів історичних факультетів державних навчальних закладів України [4]. Демонстрування так званої „новизни й актуальності” через „викриття фальсифікацій” (цього разу „марксистських”, хоч двома десятиріч-

чями раніше йшлося про „буржуазні”), або ж „розкриття білих” чи якихось інших плям частогусто шляхом простої зміни емоційних презумпцій зі знаку „+” на знак „-” чи навпаки якраз що нових істин в науковому пізнанні не додасть. У кращому випадку це буде звичайна квазінаукова кон'юнктура. *Тому нам видається цілком зрозумілим, що вивчення спадщини радянського періоду в історіографії, в умовах котрого були сформовані як вчені більшість і нині успішно працюючих науковців і Росії, і України вимагає достатньої уваженості, компетентності, наполегливості й уваги.*

Рецензована монографія відної російської славістки, старшого наукового співробітника Інституту слов'янознавства РАН Марини Юріївни Досталь підтверджує висновок, у свій час зроблений С.О.Шмідтом: робота в області історіографії в останні роки переконує в тому, що утверджується більш широке розуміння цього предмету [5]. Маємо на увазі той самий соціокультурний контекст історіографічної науки, про котрий йшлося вище. Він і обумовив окреслення хронологічних рамок монографічного дослідження М.Ю. Досталь, у виборі котрих, за її словами, вона керувалась співпадінням з важливими політичними подіями: 1939 роком – часом початку Другої світової війни та кінцем 1940-х років, коли був створений Інститут слов'янознавства АН СРСР, що співпало, у свою чергу, з радянсько-югославським конфліктом (с.6-7). Зазначений період, котрий „акмулював у собі „брутальні протиріччя” сталінської епохи” (с.7), якраз, коли славістична наука відроджувалась на марксистській методологічній основі, був практично проігнорований в літературі, що існувала до розпаду СРСР. Марина Досталь, відтак, змушена була рухатись багато в чому неторованим шляхом у своїх пошуках (про обставини формування творчого задуму авторка пише на с.7-8). Її висновок про те, що вказаний період має певну ідейно-структурну єдність цілком підтверджений змістом рецензованої монографії.

Справді, після подій 1917 р. слов'янознавство, колись квітуча сфера російської науки (утім, як і багато інших галузей гуманітаристики) було з ідеологічних позицій піддане остракізму з боку влади і оновленого наукового співтовариства, як невідповідне класовим канонам пролетарського інтернаціоналізму (с.10). Пролеткультівський запал властей та й суспільства, налаштованого на втілення в життя „революційних ідеалів” виявився руйнівним і для науки, і для освіти, і для багатьох інших

сфер культури. Але ті ж самі ідеологічні передумови зумовили спочатку відновлення викладання громадянської історії відомою постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. А в 1939 р. загроза і початок Другої світової війни, котрі викликали настрої загального патріотизму, разом з міркуваннями про підвищення престижу країни упевнили радянське керівництво в необхідності відродження слов'янознавства, передусім в його історичній частині, котра могла б забезпечити ідеологічні цілі зовнішньої політики і пріоритети внутрішньої пропаганди (с.10). Зміст цих ідеологічних зигзагів партійно-політичної верхівки, як нам видається, вичерпно пояснив академік Я.Ісаєвич, зауваживши, що «за відсутності в СРСР наукової політології політичні ідеї нерідко формулювали під маскою тлумачення фактів минулих епох», а «найбільш бажані для комуністичних правителів перспективи проголошувалися не прямо, а під виглядом історичних інтерпретацій» [6]. Нерідкими бували випадки, коли подібні повороти в політиці партійно-політичного керівництва СРСР завершувались з користю для науки, що й показує М.Ю. Досталь.

Перед читачем розгортається звивистий, сповнений драматизму шлях відродження вузівського й академічного слов'янознавства в СРСР. У процесі окреслення його основних віх авторка лише частково могла спертись на існуючі дослідження проблеми. У переважній більшості випадків ці дослідження стосуються лише окремих епізодів історії славистичної науки в СРСР, становлення її організаційних осередків тощо. Узяті до уваги також розробки, котрі зачіпають проблему побіжно, але дають змогу відтворити суспільно-історичні умови, коли історія слов'ян і слов'янська філологія знову підводилися на ноги. Нерідко М.Ю. Досталь апелює до складної ситуації, що виникла в мовознавстві завдяки імплементації яфетичної теорії академіка М.Я.Марра – свого роду „Покровського” в лінгвістиці. Ця теорія справді була серйозною перешкодою відродження слов'янського мовознавства, оскільки заперечувала існування будь-яких національних і „генетично пов'язаних” спільнот і мовних сімей (с.191). Утім, виникає враження, що сутність самого явища марризму (не тільки наукового, але й суспільного, подібного до лисенківщини в біології), котра далеко не є очевидною для нефілолога, якимось залишилась за кадром. Відтак, не до кінця зрозумілим є те, чому марризм таки являв собою камінь спотикання на шляху рецепції слов'янської філології у практиці вузівського викладання та наукових досліджень. Кілька разів, приміром, згадується про те, що академік М.С.Державін у своїх зусиллях по відновленню викладання слов'янських мов у вузах, доповідних записках до владних інстанцій змушений був постійно

„оглядатись” на авторитет М.Я.Марра. Мабуть, доречною була би у зв'язку з цим якась виноска чи розгорнута примітка, де б ці речі були пояснені. Крім згаданих в монографії праць з історії радянського мовознавства, зокрема тих, де відбито протистояння марристів і їхніх опонентів цікаві публікації з висвітленням різних аспектів мовознавчої дискусії 1950 р. досить регулярно представляє увазі читачів Б.С.Ілізаров [7].

Історіографічно-джерелознавчий вступ, представлений у першому розділі рецензованої роботи вийшов за межі традиційного огляду джерел і літератури до вивчення проблеми. Перед читачем – творча лабораторія дослідниці, котра дає змогу зрозуміти логіку її студій, усвідомити ті об'єктивні труднощі, з котрими вона зіштовхнулася. В монографії використані документи 14 архівних установ і рукописних фондів бібліотечних установ, унікальні матеріали архіву відомого славіста-мовознавця С.Б.Бернштейна, з котрими вчена мала змогу працювати ще до їх передачі до Центрального московського архіву – Музею особистих зібрань, де вони й понині ще не систематизовані. Крім останніх, М.Ю.Досталь, разом з іншими колегами підготувала до друку мемуари С.Б.Бернштейна (під загальною редакцією академіка В.М.Топорова). Це джерело охарактеризоване як „унікальна пам'ятка епохи”, являючи собою „живу енциклопедію життя вітчизняної славистичної інтелігенції другої чверті ХХ ст.” (С.21). Таким чином, дослідження М.Ю.Досталь спирається на багатющу джерельну основу, причому чимало інформації нею вперше введено в науковий обіг в результаті тривалого і копіткого пошуку, у процесі котрого були як розчарування, так і неочікувані знахідки. Зокрема, вказано, що значний інтерес для дослідження несподівано представив надзвичайно рідко відідуваний істориками славистики Центральний архів громадсько-політичної історії Москви (с.20). З цієї точки зору відзначимо, що авторка зуміла досягнути не лише достатньої репрезентативності джерельної основи своєї свого доробку, але й встановила певного роду „планку” рівня наукової розробки історії славистики новітніх часів. Причому планка ця є достатньо високою, бо подібні високоякісні роботи по аналогічній проблематиці є буквально що ліченими [8].

На чому б нам хотілося зупинися окремо, то це на новизні постановки дослідницької проблеми як такої і вдалості досвіду її розв'язання. Література з історії радянського слов'янознавства в період і по завершенню Другої світової війни поза сумнівом є фрагментарною. М.Ю.Досталь переконливо пояснює це тим, що ці роки багато дослідників вважали „прохідними” і не вважали за потрібне на них зупинятись (с.11). Але те, що це не так – не менш переконливо доведено авторкою. Адже ж

мова йде про своєрідну „реставрацію” будівлі славистичної науки, від котрої після розгрому 1930-х рр. залишилися одні лише каміння. Певно, що з цієї точки починається відлік історії новітньої російської славистики.

З наполегливістю і якістю евристичних зусиль пов'язана й авторська епістемологія. Акцентуємо увагу на тому, що, не дивлячись на вельми якісний виклад з фактичної точки зору, в конкретиці подій та їх причин, показі об'єктивних передумов та суб'єктивної мотивації дій ініціаторів-ентузіастів відродження слов'янознавства в СРСР жодного разу не втрачена загальна тенденція – соціокультурний контекст. Загальне, особливе й одиничне перебуває в гармонійному співвідношенні. Звідси впливає те, що не дивлячись на свій специфічний предмет рецензована монографія має бути цікавою не тільки лише вузькому фахівцеві, котрий займається історією слов'янознавства. З врахуванням образності й емоційності авторського стилю, котрий, утім, нічим не шкодить науковості, дослідження М.Ю.Досталь, в чому ми певні, знайде відгук у широких колах читачів.

Зауважень до змісту роботи в нас небагато. Ведучи мову про Цикл південних і західних слов'ян на етнологічному факультеті МДУ (1927-1930 рр.) авторка пише про те, що спеціаліст по західноєвропейській історії С.Д.Сказкін читав на ньому курс нової і новітньої (так в тексті?! – С.118) історії Австро-Угорщини. Тут не зрозуміло про що йдеться. Можемо лише припустити, що зазначений курс дійсно міг мати подібну назву в силу особливостей словотворення тих часів.

Складно нам прийняти одну з авторських оговірок М.Ю.Досталь на с.98. Йдеться про виступ професора МДУ Г.О.Новицького [9] на засіданні кафедри історії південних і західних слов'ян 9 січня 1947 р., в котрому він виклав свої враження про нещодавні відвідини Закарпаття. Зазначається ремарка, що *дповідач представив тодішнє розуміння проблем краю з погляду безпосереднього спостерігача, „незамут-*

нений” попередньою (часто тенденційною) літературою і більш пізньою офіційною пропагандою! Але в тому місці, де Новицький повідомив окремі демографічні факти, зокрема те, що в краї, за чехословацькою статистикою мешкало 450 тис. західних українців етнічна характеристика „підправлена” і в дужках вказується, що мова йде про, переважно, русинів. Ми сумніваємо в доречності цієї оговірки. Можливо – це данина вираженому інтересу російської наукової громадськості до карпато-русинської проблематики? Поза будь-якими дискусіями навколо неї вдамося до автентичних джерел, котрі виражають сприйняття етнічних характеристик населення Закарпаття саме в середині 1940-х рр. Ось уривок зі щоденника Олександра Довженка, котрий передає це „прозоре” сприйняття в записі від 30 червня 1945 р.: „Об'єднались усі українські землі. ...Узнаємо Закарпатську Україну, про яку у нас не було написано ні однієї книжечки, ні одного малюночка, ні однієї вісточки. Жили ми поруч тисячу літ, не сказавши один одному слова...” [10]. Далі ж сам Г.О.Новицький помітив у краї дві культурні течії – москвофілів та українофілів. Відтак й припущення щодо „переважно русинів” є, принаймні, не спертим на його враження безпосереднього спостерігача.

Насамкінець зробимо висновок, що монографія М.Ю.Досталь повинна розглядатись як серйозний внесок в історію славистичної науки, як вдала спроба реконструкції її цілісного етапу, до цього часу дослідженого лише фрагментарно. Але не тільки в цьому полягає її значення. Дослідження містить яскраву картину тих соціокультурних реалій, в умовах котрих відбулось відродження вузівського й академічного слов'янознавства СРСР в 1940-х рр., як рецепція наукової спадщини, накопиченої в XIX – на початку XX ст. вже на марксистській методологічній основі. З цієї точки зору воно доповнює «портрет епохи» цікавими аспектами і штрихами і може складати інтерес і для вчених, що вивчають її в загальноісторичному сенсі.

Ганус С.О. (Ужгород)

1. Колесник І.І. Українська історіографія. XVIII – початок XX століття. – К.: Генеза, 2000. – С.5.
2. Свобода у историков пока есть. Во всяком случае есть от чего бежать. Беседа Кирилла Кобринна с Павлом Уваровым // Неприкосновенный запас. – 2007. – №5 (55) // Интернет-ресурс. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/55/sb5-pr.html>
3. Историческая наука и историческое сознание. Под ред. Б.Г.Могильницкого. – Томск: Издательство Томского университета, 2000. – С.61.
4. Стяжкіна О.В., Гридіна І.М. Исторична наука у вузах. I Всеукраїнська нарада деканів історичних факультетів державних навчальних закладів // Український історичний журнал. – 2002. – №3. – С.153.
5. Шмидт С.О. К изучению истории советской исторической науки 1920-1930-х годов // Шмидт С.О. Путь историка. Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. – С.129.
6. Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів: НАН України, Інститут украї-

- нознавства ім. І.Крип'якевича, 1996. – С.26.
7. Наприклад: Илизаров Б.С. Почетный академик И.В.Сталин против академика Н.Я.Марра. К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – №3. – С.102-122.
 8. Наприклад: Робинсон М.А. Судьбы академической элиты: отечественной славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). – М.: Индрик, 2004. – 432 с.
 9. З відновленням у 1934 р. історичних факультетів в університетах СРСР він очолив музейно-краєзнавчу кафедру на вказаному факультеті в МДУ, а з листопада 1947 по січень 1950 рр. перебував на посаді його декана.
 10. Довженко О. Щоденник // Довженко О. Україна в огні. Кіноповість, щоденник. – К.: Радянський письменник, 1990. – С.270.